

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA INSONNING IJOBIY XARAKTERINI IFODALOVCHI SIFAT FRAZEMALARNING ANTROPONSENTRIK- KOGNITIV XUSUSIYATLARI

A.Karimqulov, ADChTI magistranti

Bugungi kunda tildagi frazeologik birliklarning tilshunoslikda madaniy jihatdan rivojlanishi, uning tadqiqoti til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatadi, chunki turg‘un iboralar tilning boshqa til birliklariga nisbatan ko‘proq xalq hayotidini aks ettiradi. Ular ko‘p asrlik hayotiy tajribalar bo‘lib, bugungi kungacha davom etib kelayotgan an‘ana va marosimlar asosida shakllangan. Shunday qilib, aqliy fazilatlar aniq seziladi. Ayniqsa, frazeologik birliklar tarkibida onomastik komponentlar mavjud bo‘lganda, bu xususiyat yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi. Sababi, onomastik birliklar xalqning o‘tmishini bugungi hayoti bilan bog‘lovchi ko‘prik bo‘lib qolgan. Binobarin, turli tizimli tillardagi frazeologik birliklar, ularning etimologiyasi, tuzilishi, semantikasini alohida o‘rganish, tilshunoslik tasnifini yaratish uning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Frazeologik iboralarning turli belgilarini tashqi shaklga ko‘ra tasniflash orqali ham aniqlash mumkin. Ushbu tasnifda ko‘proq frazeologik iboralar mavjud so‘zlar soniga e‘tibor beriladi. Tasniflash natijasida tabiatan nechta so‘z birikmasidan iborat ekanligini aniqlash mumkin.

Tilning mohiyatini o‘rganish har qanday xalqning ma‘naviy merosi, boy tarixi, milliy qadriyatlari, madaniy-ma‘naviy boyliklarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Til va madaniyatning munosabati, milliy mentalitetni anglash tilning mohiyatini, uning kommunikativ vazifasini ochib beradi. Jahon tilshunosligining lingvopragmatika, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, etnolingvistika, diskursiv tahlil kabi sohalarida shaxs omili tadqiqot markazi hisoblanadi.

Tilga antropotsentrik, kommunikativ, lingvokognitiv yondashish, til va madaniyat munosabati, milliy mentalitetni anglash, tilning mohiyatini, uning kommunikativ funksiyasini chuqur ilmiy tadqiq etish zaruriyati tug‘iladi. Kognitiv tilshunoslik til va

tafakkur o'rtasidagi munosabatni, til (nutq) shakllanishining psixologik, biologik, neyrofiziologik jihatlarining ijtimoiy, madaniy va lingvistik hodisalar bilan uzviy bog'liqligini hamda ma'naviy meros, tarix, milliy qadriyatlar, madaniy-ma'naviy qadriyatlarni o'rganuvchi fandır. Frazologizmlar har qanday xalqning boyligi sanaladi. Ular xalq madaniyatini chuqurroq tushunish uchun imkoniyat yaratadi. Hozirgi vaqtda til va madaniyatning munosabati va umumiyligi til madaniyatini oshiradi, pirovardida til birliklarining kognitiv yondashuvga asoslangan yangi talqin va tavsiflari yuzaga keladi. Antropotsentrizm til va uning hodisalariga inson omili nuqtayi nazaridan yondashishni maqsad qilgan yo'nalish sifatida shakllandi. Antropotsentrik yo'nalishning paydo bo'lishi insonni fanda chuqurroq o'rganish, lingvistik faoliyatni shaxs omili bilan birgalikda tavsiflash jarayoni bilan bog'liq. Tilning antropotsentrik tadqiqi muayyan xalqning mentalitetini, uning milliy o'ziga xosligini ko'rsatishni bildiradi.

Keyingi paytlarda nutqni tizim sifatida o'rganib, insonni ushbu tizimning tarkibiy qismi sifatida baholovchi va insonning til salohiyatidan foydalanish xususiyatlarini o'rganuvchi antropotsentrik tilshunoslik paydo bo'ldi. Shaxs faoliyati va uning sifatlarini antropotsentrik tarzda o'rganish til madaniyatini, ayniqsa, til ma'naviyatini ifodalashga xizmat qiladi. Frazologik manbamizda ot fe'l so'z birikmalarining ko'pligi bilan ajralib tursa-da, frazeologik shakllanishdagi sifatlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish ilmiy nuqtayi nazardan muhim ahamiyatga ega. Tilimizdagi *qora yurak, oq yurak, qora yurak, keng fe'l, sovuq chehra, sof qalb, pokiza qalb* kabi iboralar shaxs faoliyati ifodasi, uning sifat ko'rinishlari bilan chambarchas bog'langan. Frazemalarda qatnashgan sifat leksemalar frazemalarning semantik va structural jihatdan yasallishida asosiy komponent vazifasini bajaradi. So'z birikmalarining hosil bo'lishida qo'llangan so'zlarning roli masalalari tilshunosligimizda ma'lum darajada o'rganilgan bo'lsa-da, ular to'liq o'rganilmagan. Sifat frazemalarda asosan sifatdosh bo'lib, o'zgartuvchiga ega emas. So'z birikmasi fe'l bilan birlashganda bosh gap (shaxs son) qo'shiladi. Ta'kidlash joizki, sifat o'zgaruvchan kategoriya bo'lib, son va qo'shma gap kategoriyalari bilan tavsiflanmaydi, sifat bevosita sintaktik vazifa tufayli so'zga shaklllovchi qo'shimchasiz bog'lanish orqali bog'lanadi. Sifatli iboralar misol tariqasida keladi. O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, so'z birikmalarining

semantik asos komponenti sifatida shakllanishida, asosan, asl qo‘shimchalar ishtirok etadi. Tekshiruvimiz shuni ko‘rsatdiki, asliy sifatlar quyidagi leksik-semantik guruhlariga mansub leksemalardan so‘z birikmalarini yasashda qo‘llangan:

1. Ranglarni ifodalovchi sifat leksemalar. O‘zbek tilida sifat leksemalarning ko‘p qo‘llanishiga qaramay, ularning hammasi ham so‘z birikmasini hosil qilmaydi. Quyidagi ranglarni ifodalovchi leksemalar sifat komponentli frazemalarni yasashda qatnashadi:

Oq leksema. *Oq* leksema gapda predmetning rang-barangligini, xarakterini ifodalashda ishlatiladi, shuningdek, boshqa okaziy ma’nolarni ham ifodalaydi. *Oq* leksema, asosan, ot turkumiga mansub so‘zlar bilan qo‘shilib, turli ma’noli so‘z birikmalarini hosil qiladi. *Oq ko‘ngil* frazemasida *oq* leksema sof, beg‘ubor semada qatnashib, ezgu niyatli, o‘zgaga yomonlikni yoqtirmaydigan, solih, yomonlikdan bexabar shaxs ma’nolarini shakllantirishda asosiy komponent bo‘ladi. Ma’lumki, o‘zbek xalqi *oq* rangni ezgulik ramzi deb biladi.

Shu leksema yordamida ijobiv so‘z birikmalari yasaladi: *oq daryo*, *oq buloq*, *oq kabutar*, *oq oltin*, *oq dunyo*, *oq tog‘*, *oq yo‘l*.

Misollardan ko‘rinib turibdiki, sifat leksemalar ko‘pincha ot leksema bilan bog‘lanadi. Biroq *oq bilak*, *oq podsho* kabi frazemalarning soni kam.

Oq leksema ishtirok etgan frazemalarda, jumladan, ot va fe’llarda fe’l so‘z birikmalarining yasalishini quyidagi misollar tasdiqlaydi: *oq bilan qorani ajratmoq* - ditinguish what is good and what is bad, *oq yo‘l* – a happy travel; *oqni oqqa qorani qoraga ajratmoq* - to mean good as good, bad to mean bad, *oqni oq qorani qora demoq* - to tell the truth. *Oqni qora demoq* - to lie, to contradict the truth, *oq yuziga qora surmoq* - to try to make a name for oneself unjustly.

Qora ma’nosini bildiruvchi so‘z birikmalarida qora leksema yolg‘on va tuhmatning asosiy komponenti hisoblanadi. Ta’kidlash joizki, *oq* leksema so‘z birikmalari nutqda qo‘llanish darajasining yuqoriligi bilan ajralib turadi. *Oq* leksema kishining halollik kabi ijobiy sifatlarini ifodalashda, ijobiy sifatlarni, shodlik holatini, qanoatni, xalqning pokiza,

begʻubor niyatini ifodalash uchun ishlatiladi. *Qora* leksema ishtirokida asosan inkor maʼnoli soʻz birikmalari yasaladi. Chunki bu rang “yomonlik” ramzidir. Binobarin, bu leksema yordamida shaxsning salbiy xususiyatlarini ifodalovchi soʻz birikmalari hosil boʻladi:

ichi qora, ichi qoralik, koʻngli qora, koʻngli qoralik, koʻngli qoraligi bilan, koʻnglini qora qilmoq, koʻngli qora boʻldi, yuragi qora, qora yurak.

Ochiq leksema soʻz birikmalarida noaniq leksema vazifasida qatnashadi, ular yordamida asosan ravshan gaplar yasaladi. Bu leksema ot leksema shakl bilan bogʻlanib, ot va sifatdash soʻz birikmalarini hosil qiladi: *koʻzi ochiq, koʻzi ochiqligida, koʻzi ochigʻida* (bular kishilarning turmush faoliyati bilan bogʻliq sifat soʻz birikmalari); *koʻngli ochiq, ochiq koʻngil, ochiq koʻngilli, ochiq chehrali, ochiq yuzli* (bular kishilarning ijobiy xarakterini ifodalovchi iboralar).

Ochiq qoʻlli, yuzi ochiq, qoʻli ochiq kabi feʼl soʻz birikmalari ham yasaladi. Bundan tashqari, *oralari ochiq boʻldi, oʻrani ochiq qilmoq, ora ochiq boʻlmoq* kabi feʼl soʻz birikmalari ham yasalishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Mamatov A.E. Hozirgi zamon oʻzbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari, Toshkent, 1991. – 274 b.
2. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek frazeologiyasining baʼzi masalalari. – Toshkent, 1966.
3. Yoʻldoshev B. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. – Toshkent, 1993.
4. Emirova, A.M. (1988). Russkaya frazeologiya v kommunikativnom aspekte. – Tashkent: Fan, 1988. – 90 s.